

BIBLIOGRAFIA

DE

MIQUEL SANTALÓ

per
Josep Clara

Miquel Santaló i Parvorell nasqué a Vilaür el 1888, en una família de mestres prestigiosos (1) que li encomanà, ja des de ben jove, una forta vocació pedagògica

Estudià la carrera elemental de mestre a Girona, tasca que compaginà amb el treball de dependent de barber, i continuà els estudis de grau superior a Barcelona.

Vinculat al grup de mestres que, a començament d'aquesta centúria, inicià —sota la influència dels corrents europeus del moment i de les idees de l'aragonès Joaquín Costa (2)— un moviment per a la renovació pedagògica de l'escola pública i creà uns mitjans d'autoformació que foren el precedent de les Escoles d'Estiu, instituïdes anys més tard per la Mancomunitat, Santaló col·laborà a l'òrgan de l'Associació de Mestres («El Magisterio Gerundense»), amb ressenyes d'experiències viscudes en el medi escolar de Girona o relacionades amb un viatge que realitzà a París l'any 1908.

El 1910 ingressà per oposició al Magisteri oficial i prestà serveis a Guadalajara i al Sanatori Marítim de Pedrosa (Santander). Disposat a culminar els estudis, cinc anys després, passà per l'Escola Superior del Magisteri de Madrid, on complementà la seva formació pedagògica i científica al costat de reconeguts mestres, i de la qual sortí amb el número 2 de la promoció.

Aleshores explicà Història i Geografia a les Normals de Zamora i Segòvia. Cap al 1918 el trobem ja reintegrat a la terra gironina, com a professor de la Normal (dirigida llavors per Cassià Costal), on —aconseguida l'estabilitat professional— iniciaria una tasca continuada i fructífera de formació de mestres i alhora d'intervenció en qüestions polítiques (3).

De la mà del Centre d'Unió Republicana, i com a soci de l'entitat del carrer del Carme, Santaló fou candidat a les eleccions de diputats a Corts dels anys 1919 i 1920, per al dis-

---

1.—Ultra ser fill de mestre rural, hem de recordar els seus germans Silvestre, que exercí a Girona, i Pere a Guissona. Darrerament s'ha donat el nom de «Silvestre Santaló» a un col·legi estatal de Salt.

2.—Sobre aquesta qüestió, vegeu J. PALLACH, **Los maestros públicos de Gerona y la renovación pedagógica en Catalunya**. Resumen de la tesis doctoral de..., Universitat Autònoma de Barcelona, 1975.

3.—Apuntem també que juntament amb Mn. Anton Collell dirigí, al carrer de la Força, l'«Academia Gerundense», per la qual passaren Jaume Vicens Vives i Santiago Sobrequés, aleshores estudiants de batxiller a l'Institut.

tricta de la capital, però fou derrotat ambdues ocasions (4).

L'any 1923 seria definitivament elegit per a un càrrec polític, el de diputat de la Mancomunitat, que pogué exercir fins a la dissolució de la institució per Primo de Rivera.

Mentrestant anà sorgint l'obra geogràfica, els manuals renovadors per a l'ensenyament de la Geografia (5), l'assaig monogràfic sobre el Gironès (6), les col·laboracions periodístiques en diaris i revistes professionals o escolars... La Junta d'Ampliació d'Estudis de Madrid el pensionà perquè pogués viatjar per França, Suïssa i Bèlgica (1925) i la «Real Sociedad de Geografía» li premià una memòria sobre l'estat en què es trobava l'ensenyament de la Geografia a Espanya (1927). Podem dir que, a l'entorn del 1930, Santaló tenia un prestigi ben guanyat en el camp de la Geografia i per això no ens ha d'estranyar que l'Institut Gallach li encarregués uns capítols per a la Geografia universal que dirigia Ferran Valls i Taberner.

L'any 1931, liquidada la Dictadura, durant la qual havia tingut alguns problemes, Santaló formà part del Directori d'«Esquerra Republicana de Catalunya» i de la candidatura republicana per a les eleccions municipals del mes d'abril. Ell fou qui proclamà la República a la ciutat dels rius i qui ocupà l'alcaldia com a regidor que havia assolit més sufragis (7).

Pere Blasi i Miquel Santaló representaren les terres gironines en la Ponència encarregada de la divisió territorial de Catalunya, ap'egada sota la presidència efectiva de Pau Vila.

Elegit diputat per la circumscripció de Girona, participà activament en les sessions de les Corts espanyoles llavors que es discutien temes tan apassionants com la nova constitució i l'Estatut de Catalunya. Alhora s'integrà en la comissió que, sota la presidència honorària de Ventura Gassol i la pràctica de Pau Vila, s'encarregà de la divisió territorial de Catalunya.

El 1933 era cap de la minoria d'Esquerra i passà per la cartera de Comunicacions del govern espanyol presidit per Lerroux. Després de la ràpida caiguda d'aquell govern, Francesc Macià el cridà perquè ocupés el càrrec de conseller primer de la Generalitat, funció que desenvolupà fins a la mort del president i a desgrat de les crítiques que hagué de rebre pel fet de no ser diputat al Parlament català (8). Diuem també que, al cap de pocs dies del nomenament, hagué d'afegir al càrrec obtingut la vacant de Finances, puix que Pi i Sunyer havia estat nomenat ministre a Madrid.

Tots aquests càrrecs l'allunyaren de l'alcaldia de Girona, la qual hagué de ser presidida interinament per Miquel de Palol o Josep M.ª Dalmau Casademont, i foren motiu perquè hom emprengués una campanya de desprestigi contra Santaló, en la qual es posava de manifest la importància dels honoraris que s'embutxacava el personatge. Com a contrapartida, els elements d'Esquerra li tributaren un homenatge

4.—El 1919 sortí elegit el representant maurista José E. de Olano, comte de Fígols, per una diferència de 193 vots i amb algunes martingales electorals pròpies de l'època. Cfr. P. CEREZO, «Una lluita electoral», a **Acció Ciutadana**, 22-IX-1933 i **El Autonomista**, 5-VI-1919. El 1920 Santaló fou derrotat pel regionalista Pla i Dehiel.

5.—Sobre **Geografía general e iniciación a la Geografía descriptiva**, es poden veure aquestes recensions: Pau Vila, **Butlletí dels Mestres**, 1-IV-1923; Cassià Costal, **El Autonomista**, 3-II-1923; J. Dantín, **Revista de Pedagogía**, 16; M. Bargalló, **Revista de Escuelas Normales**, 3; J. Carandell, **Boletín de la Real Sociedad española de Historia Natural** 4.

6.—Recensions sobre **El Gironès**: Pau Vila, **Butlletí dels Mestres**, 15-XI-1923; M. Bargalló, **El Magisterio Gerundense**, 3-I-1924; les de J. Dalmau Carles, C. Costal i M. Tolosà aparegueren a **El Autonomista**, 30-X-1923, 4-XII-1923 i 14-XI-1924.

7.—J. CLARA, **Les eleccions municipals del 1931 a Girona**, Barcelona, 1975; P. CORNELLA ROCA, **Les eleccions de la Segona República a la ciutat de Girona**, Girona, 1975. Per a les eleccions a nivell de circumscripció, vegeu I. MOLAS, **El sistema de partits polítics a Catalunya (1931-1936)**, Barcelona, 1972.

8.—Ismael E. PITARCH, **La Generalitat de Catalunya I. Els Governos**, edició a cura de..., Barcelona, Undarius, 1976, resumeix el govern Santaló a les pp. 77-114.

força lluit (9). Pel novembre del 1933, d'altra banda, la circumscripció gironina el reelegí diputat en les eleccions legislatives.

L'any 1934, que havia començat amb un seguit de violències i discussions amb motiu de les eleccions municipals, desembocà en el sis d'octubre, subversió en la qual Santaló prengué part per secundar Camps i Arboix, que ocupà per unes hores l'alcaldia de Girona després d'haver proclamat l'Estat català (10). Arran d'aquests fets, fou empresonat al vaixell «Uruguay» i jutjat el 1935 per un tribunal militar. Resultà, però, absolt pel consell de guerra i pogué tornar a l'escó de les Corts, representació que altra vegada li fou renovada el febrer del 1936, com a membre de la candidatura del Front d'Esquerres.

Miquel Santaló fou per damunt de tot un mestre, un pedagog que s'especialitzà en una ciència poc desenrotllada a casa nostra, entre d'altres coses per la manca de suport oficial. La crítica que fa sobre l'estat lamentable en què es desenrotllava l'ensenyament de la Geografia, el 1927, és prou reveladora: «No es exagerado decir que la enseñanza de la Geografía científica no ha empezado todavía en España» (11).

Tot i que es preocupà per l'estudi de les comarques catalanes i realitzà en aquest sentit una obra pionera, i per això és considerat dintre la moderna escola geogràfica catalana juntament amb P. Vila, P. Blasi, etc., el seu treball fou més de caire docent i metodològic que d'investigació.

EL AUTONOMISTA

DIARIO REPUBLICANO DE AVISOS Y NOTICIAS

FRANQUEO CONCERTADO

No XXV

SE PUBLICA POR LA TARDE

NÚM. 6155

PRECIOS DE SUSCRIPCIÓN
 AÑO: 120 pesetas
 SEMESTRE: 60 pesetas
 TRIMESTRE: 35 pesetas
 CUARTO: 20 pesetas
 Mensajes y comunicaciones a precios convencionales

Gerona, Viernes 30 de Mayo de 1919

ASOCIACIÓN Y ADMINISTRACIÓN
 RONDA DE FERNANDO PUIG, n.º 10
 Toda la correspondencia se dirigirá al Director
 No se devuelven los originales

Candidatura Republicano-Socialista para Diputado a Cortes : : Distrito de Gerona

D. MIGUEL SANTALÓ PARVORELL

Profesor de la Escuela Normal de Maestros

Santaló començà l'activitat política de la mà del Centre d'Unió Republicana l'any 1919. Durant la República assolí càrrecs i responsabilitats que li privaren d'aprofundir el treball geogràfic iniciat després del retorn a Girona com a professor de la Normal.

Durant la guerra, el 1937 fou elegit vicepresident de les Corts espanyoles. Assistí a la darrera sessió que celebraren les Corts de la República en territori hispà (Figueres, 1-II-1939) i travessà la frontera. Instal·lat momentàniament a França, col·laborà amb altres exiliats a «El Poble Català». Després vindria la marxa cap a Mèxic i l'activitat infructuosa de la República a l'exili. Finalment el 1962, lluny del Gironès, a la Guadalajara mexicana, passava a millor vida.

* * *

9.—**Acció Ciutadana** dedicà tot un número a glosar la figura de M. Santaló, el de 22-IX-1933, amb articles de Camps i Arboix, Lluís Prunés, Pere Cerezo, Laureà Dalmau, P. Blasi, etc.

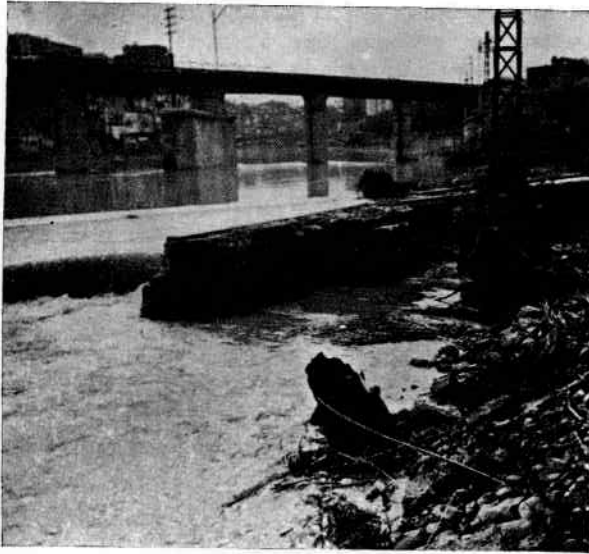
10.—Sobre el 6 d'octubre a Girona, vegeu la visió d'un militant de la Lliga, R. XIFRA i RIERA, «La revolta del present octubre a Girona», extraordinari de Fires del **Diari de Girona**, 1934. Camps i Arboix reflexionà sobre els fets a través d'un llibre: **Després del 6 d'octubre. Política d'esquerra a Catalunya**, Barcelona, Nagsa, 1935.

Això no menysvalora la tasca que portà a terme, ans al contrari, ja que des de la Normal i des dels manuals contribuí a divulgar els nous mètodes i els nous conceptes de la ciència (12). Hi ha encara una cosa prou important per remarcar, i és el lloc clau que ocupà, un lloc ofi-

11.—Santaló entenia la Geografia com una ciència que, a través de la descripció i l'explicació, estudia la diferenciació territorial. Connectà amb Vidal de la Blache a través de J. Dantín Cereceda, al costat del qual es formà a Madrid.

12.—L'escola francesa, Vidal de la Blache, Martonne, Bruhnes, havien renovat els estudis regionals, els físics i els humans. Però tot el conjunt d'avenços quedava lluny del país i de l'escola, tret d'algunes aportacions de Palau Vera, P. Vila i Emili Huguet del Villar, a qui devem el primer llibre publicat a Catalunya on són exposats sistemàticament els mètodes de la Geografia moderna. Cfr. les pàgines escrites per Enric LLUCH a **Un segle de vida catalana**, II.

Miquel Santaló tractà repetides vegades el problema de les inundacions i reclamà l'aplicació de mesures urgents per evitar-les.

cial i especialitzat en la formació de mestres, cosa que augmenta la influència positiva que pogué canalitzar.

Alexandre Galí, l'any 1935, intentava explicar per què la pedagogia nova, a través de determinats educadors, s'havia vinculat amb la Geografia, i escrivia: «Hi ha en el fons una certa coincidència de filiació ideològica, també hi ha el fet del camp de possibilitats que sembla oferir la geografia per a una pedagogia que tendeix a realitzar-se en el món autèntic, no en el món encartonat en què sol viure l'ensenyament (...). Però una altra causa més profunda donava volada al moviment iniciat pels nostres pedagogs: la indigència de l'ensenyament de la geografia i de la ciència geogràfica a casa nostra». Arribava finalment a formular-se unes preguntes: «¿A qui podríem assenyalar com a geògraf en els nostres establiments oficials d'ensenyament? Fora de l'obra d'en Miquel Santaló a la Normal de Girona, s'ha pogut parlar de ningú més als Instituts, a les Normals, o a la Universitat?» (13). Es la confirmació del que dèiem una mica més amunt.

Amb la República, Santaló acumulà càrrecs i responsabilitats massa absorbents perquè pogués aprofundir en la investigació personal. Tot amb tot, consignem la seva presència al davant de la Normal de la Generalitat i la intervenció en la Ponència encarregada de dividir el territori, on actuà com a representant de les terres

13.—«A propòsit del resum de Geografia de Pau Vila», a **Butlletí dels Mestres**, Barcelona, 1-VII-1935.

gironines (14). Recordem que amb aquests treballs de la Ponència neix a Catalunya la Geografia com una disciplina científica que, a la vegada que analitza la realitat, la transforma (15), és a dir, supera l'àmbit acadèmic per a participar en el debat polític.

Políticament, Santaló fou un fervent republicà, catalanista, demòcrata i federal. El seu ideari, abraçà igualment la doctrina socialista, però no el partit de classe. Dins ERC representà la tendència lligada als interessos de la petita burgesia aliada amb els sectors obreristes del partit. La política, per a ell, era una ampliació de la funció educativa.

Que aquestes ratlles, i la relació bibliogràfica que segueix, serveixin per treure de l'oblit una de les personalitats gironines més excel·lentes en el camp cultural i polític dels anys 30. Perquè algun dia puguem tenir una visió més precisa i completa de Miquel Santaló, pedagog, geògraf i polític, i es valori des d'una perspectiva actual tota la seva obra.

L'OBRA DE MIQUEL SANTALÓ (16)

1.—LLIBRES I MANUALS

- El concepto materialista de la historia.** Madrid, 1918, 103 pp.
- Geografía general e iniciación a la Geografía descriptiva.** Girona, Dalmau Carles Pla, 1923.
- Per l'estudi de Catalunya. Assaig monogràfic: El Gironès.** Girona, Tallers Gràfics d'El Autonomista, 1923, 174 pp.
- Geografía general y universal descriptiva.** Girona, Dalmau Carles Pla, 1926, 519 pp. Es una segona edició de la publicada el 1923.
- Geografía de España y sus colonias.** Girona, Tallers Gràfics de Darío Rahola Llorens, 1929, 204 pp.
- El Gironès i Banyoles.** Pròleg de Miquel de Palol. Barcelona, Centre Excursionista de Catalunya, Tallers Gràfics Hostench, 1931, 113 pp.

14.—Convé de recordar, contra certes opinions tendencioses i imprecises, que el Gironès no fou una invenció de Miquel Santaló, ni una comarca artificial inventada pels ponents encarregats de la divisió territorial, sinó que ja es troba a la Geografia escrita per P. Gil al segle XVI.

15.—Francesc ARTAL i altres, **El pensament econòmic català durant la República i la Guerra (1931-1939)**, Barcelona, 1976, pp. 233-234.

16.—Aquesta relació no vol ser definitiva. Caldria resseguir moltes publicacions més per poder reunir totes les col·laboracions periodístiques de Santaló.

2.—LLIBRES EN COL·LABORACIO

Geografía universal. Barcelona, Instituto Gallach de librería y ediciones, s/d, 5 vols. La col·laboració de Santaló és aquesta: «Europa. Descripción geográfica. Generalidades» (vol. II, pp. 1-56), «España. Descripción geográfica. Generalidades» (vol. III, pp. 1-56), «América. Descripción geográfica. Generalidades» (vol. V, pp. 1-56).

Divisió Territorial. Estudis i Projectes. Nomenclàtor de Municipis. Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1933.

De mi cartera III. 1-IX-1908.
Fiesta escolar en Gerona. 20-XI-1908.
De mi cartera. 10-XII-1908.
De mi cartera. Camino del ideal. 20-XII-1908.
Una excursión. 30-I-1909.
De Pedagogía. 20-III-1909.
Eduquemos a la mujer. 20-VI-1909.
Teatro para los niños. 13-I-1910.
Química. 28-IV-1910.

Necesidad de dar mayor extensión en la carrera del Magisterio a los estudios relativos a la legislación escolar. 8-XII-1910.

Miquel Santaló

3.—OPUSCLES I PROLEGS

Lo que puede hacer el Magisterio por la cultura. Conferència publicada per la «Asociación de Maestros de Gerona», Girona, Dalmau Carles Pla, 1916.

Glorias hispanas. El raid aéreo España-Argentina 1926. Suplement al núm. 856 de «El Magisterio Gerundense». Girona, 1926, 16 pp.

Estado actual de la enseñanza de la Geografía en España y convenientes reformas. Madrid, Imprenta del Patronato de Huérfanos de Intendencia e Intervención Militares, 1927, 30 pp.
Pròleg a Marcel Chevalier, **Geografía física de Catalunya.** Girona, Dalmau Carles Pla, 1934.

4.—ARTICLES I TREBALLS PERIODÍSTICS

4.1. Publicats a «El Magisterio Gerundense»:
Síntesis de una conversa. 30-IV-1908.
Desde París. De mi cartera. 10-VII-1908.
De mi cartera II. 20-VII-1908.

Juan B. Puig, II-1911.
Cambio de táctica. 9-III-1911.
Nueva Revista. 16-III-1911.
Odontología. 23-XI-1911.
Madrid y Barcelona. Cuadros de actualidad. 9-XI-1911.
Sanatorio Marítimo Nacional de Pedrosa (Santander). 2-III-1912.
El cuestionario de D. Luis de Hoyos. 7-VII-1921.
La colocación de los alumnos del Magisterio. 3-V-1923.
Congreso Geológico Internacional. 13-V-1926.
Un conferenciante universitario. Joaquín Xirau. 18-X-1928.
4.2. Publicats a «El Autonomista»:
La crisis. 4-XII-1918.
La crisis. 25-II-1919.
Situación política: lo más urgente. 1-III-1919.
Un artículo del señor Cambó. 3-IV-1919.
Als electors del districte de Girona. 30-V-1919.
Comentarios postelectorales. 6-VI-1919.

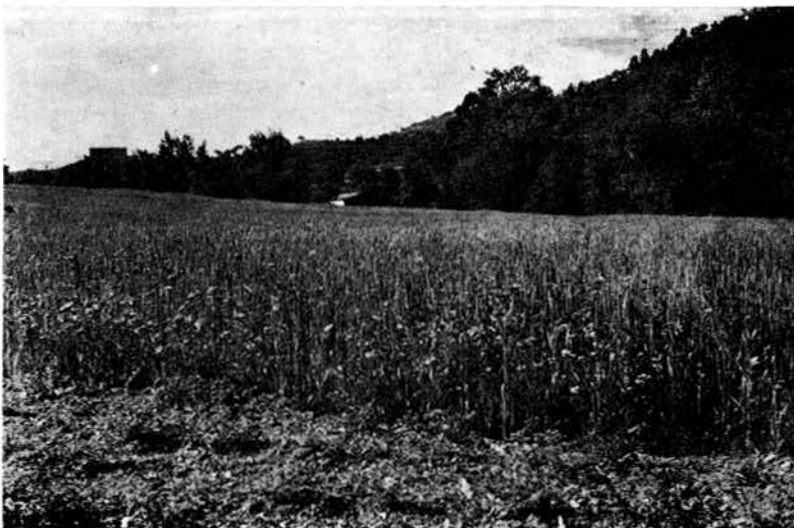
- La inundación de ayer. 8-X-1919.
 Acción política. 24-X-1919.
 Mi tributo. 29-XI-1919.
 Frente al caos. 19-XII-1919.
 De la setmana passada. 13-I-1920.
 Ceguera gubernamental. 31-I-1920.
 Ceguera gubernamental II. 4-II-1920.
 Cantinas escolares. 5-II-1920.
 Las inundaciones del Ter. 21-II-1920.
 Impresiones. 8-III-1920.
 La conferencia del señor Cambó. Acotaciones. 13-IV-1920.
 De actualidad. 24-IV-1920.
 Primero de mayo. 30-IV-1920.
 Puntualitzem. 25-VI-1920.
 Sigue la farsa. 2-IX-1920.
 Nuestro voto. 4-IX-1920.
 El decret real. 5-X-1920.
 La declaración de Dato. 9-X-1920.
 Derechas e izquierdas. 5-XI-1920.
 Monarquía y República. 8-XI-1920.
 Les essències del republicanisme: llibertat. 12-XI-1920.
 Llibertat dels pobles. Nacionalisme i internacionalisme. 17-XI-1920.
 Las esencias del republicanismo: democracia. 24-XI-1920.
 En el caos. 27-XI-1920.
 Cultura y riqueza. 29-XI-1920.
 Cultura y riqueza II. 2-XII-1920.
 Los problemas sociales. 6-XII-1920.
 Als electors del Districte de Girona. 10-XII-1920.
 A los electores del Distrito de Gerona. 18-XII-1920.
 Republicanos y socialistas. 20-XII-1920.
 Republicanisme. 25-VI-1921.
 España y Marruecos. 24-VIII-1921.
 España y Marruecos II. 29-VIII-1921.
 España y Marruecos III. 31-VIII-1921.
 España y Marruecos IV. 1-IX-1921.
 España y Marruecos V. 3-IX-1921.
 Del Magisterio. Una equivocación o una farsa. 3-X-1921.
 Del Magisterio. Sin disyuntiva. 31-X-1921.
 Una excursió a Puigdasqué. 7-I-1922.
 Reacción ciudadana. 3-II-1922.
 Encara és hora. A l'entorn de la Conferència Nacional Catalana. 29-V-1922.
 Manuel Bellés Casanovas. In memoriam. 28-VI-1922.
 Efemérides (14 de julio de 1789). 13-VII-1922.
 Sobre la joventut d'avui. 7-IX-1922.
 Recortes del verano. La solución de un expediente. 9-IX-1922.
 Organització de l'Esquerra Catalana. 16-IX-1922.
 Iniciatives. Associació de Música. 4-X-1922.
 Anem a l'Assemblea d'Esquerra Catalana. 20-I-1923.
 La Res-pública. 10-II-1923.
 Als republicans de les encontrades gironines. 12-IV-1923.
 Contra la guerra del Marroc. 4-IX-1923.
 La crisis de la organización obrera. 7-II-1924.
 El mapa geològic de Catalunya. 13-II-1924.
 Casiano Costal MarineHo. 8-III-1924.
 Polítics. Index d'un balanç. 28-V-1924.
 El Grup Excursionista Gironí. 25-VIII-1924.
 Ateneo de Gerona. Conferencias. 27-X-1924.
 Impromptus. Arturo Vinardell Roig. 10-X-1925.
 Pro homenaje Dalmau Carles. 18-V-1926.
 Ricardo Marín en Gerona. 26-V-1926.
 El clarín de guerra en Oriente. 26-IX-1926.
 Los nuevos presupuestos. 11-I-1927.
 La guerra en China. 22-III-1927.
 Primero de Mayo. 2-V-1927.
 Méjico. 9-IX-1927.
 Exposición Pastor y Barón. 8-X-1927.
 Exposicions. 23-II-1928.
 La fiesta del trabajo. 2-V-1928.
 Colonias escolares. 10-V-1928.
 La personalidad de las comarcas y el espíritu ciudadano en Cataluña I. 19-VI-1928.
 La personalidad de las comarcas y el espíritu ciudadano de Cataluña II. 20-VI-1928.
 El ideario de Pi y Margall en las comarcas gerundenses. 28-VI-1928.
 In memoriam (Dalmau Carles). 19-XI-1928.
 Del censo de población de 1920. 4-XII-1928.
 Cooperación filantrópica internacional. 17-XII-1928.
 El clima de Gerona. 16-III-1929.
 La riqueza actual de España. 8-V-1929.
 Colonias escolares. El pie en el estribo. 3-VI-1929.
 La urbanización del río Oñar. 5-VIII-1929.
 Tossa: edificios escolares. 17-IX-1929.
 Un bon pintor català: Pere Creixans. 15-X-1929.
 El poder público. 27-I-1930.
 Cambó estratega. 8-II-1930.
 Gerona industrial y comercial. 18-III-1930.
 El Director General de Primera Enseñanza en Tossa. 22-VII-1930.
 Les eleccions municipals: Homes i idees. 7-IV-1931.
 Convit. 13-V-1931.
 Corts Constituents de 1931. 23-VII-1931.
 Corts Constituents de 1931. 1-VIII-1931.
 A l'opinió de Girona. 16-XI-1931.
 La secularització del cementiri de Girona. 22-II-1932.
 La política de la República. 13-IV-1932.
 L'Estatut al Parlament. Manuel Azaña. 30-V-1932.
 Darrera voluntat. 20-VI-1932.
 Psicologia liberal gironina. 7-X-1932.
 Remitit. 14-X-1932.
 Any Nou en la República. 2-I-1933.
 Problemes camperols. 10-I-1933.
 Treball. 2-V-1933.
 Comentaris breus. 15-I-1934.
 La indignitat d'una campanya. Resposta a F. Valls i Taberner. 19-I-1934.
 Lletra oberta a Mossèn Bartomeu Barceló. 3-II-1934.
 Luis Bello Trompeta. 6-XI-1935.
 La victòria. 17-II-1936.
 La festa del primer de maig. Sempre un pas més! 30-IV-1936.

Francesc Macià i Llussà. 25-XII-1936.
De Girona a Requetes. 27-II-1937.
Juliol i la llibertat. 19-VII-1937.
Una gran pèrdua. Joan Carandell Pericay. 12-X-1937.
Dos presidents: Joan Negrín-Lluís Companys. 1-XII-1937.
Solament una paraula: Macià. 25-XII-1937.
Una fita gloriosa i per una fita clau. 10-IX-1938.
Glosses al programa d'unió nacional. 10-XI-1938.
 4.3 Publicats en llocs diversos:
La emoción en la enseñanza de la Geografía, «Revista de Escuelas Normales», núm. 3, Guadalajara, març, 1923.
Labor práctica de las Escuelas Normales y Primarias. «Revista de Escuelas Normales», núm. 4.
Una lliçó pràctica de Geografia. Localització de fets - Plànols. Llibre-resum de l'Escola d'Estiu del 1922, Consell de Pedagogia, Barcelona, 1925.
Educación de la juventud gerundense. «Suplemento Literario de El Autonomista», octubre, 1924.
Camins de solidaritat humana. «Suplemento Literario de El Autonomista», octubre, 1927.
Para vivir mejor. «Suplemento Literario de El Autonomista», octubre, 1929.
Una nova estació? El «Forn de Pinell» (Castell d'Aro). «Suplemento Literario de El Autonomista», octubre, 1930.
Sant Joan de les Abadesses. «Suplemento Literario de El Autonomista», octubre, 1931.
Pau Vila, geògraf. «La Publicitat», 28-VIII-1930.
Cap al cim de l'Everest. «Ploma i Llapis», núm. 3, 1922.
Els rius de Girona. «Ploma i Llapis», núm. 4, 1922.

5.—RECENSIONES

Amiel, de Salvador Albert. «El Autonomista», 30-VII-1920.

Geografia elemental de Catalunya, de Pere Blasi. «El Autonomista», 30-III-1922.
Enciclopedia cíclico-pedagógica, de J. Dalmau Carles. «El Magisterio Gerundense», 26-IV-1923.
Les inundacions de l'Empordà, de Joan Carandell. «El Autonomista», 19-VIII-1924.
Las civilizaciones, de J. Pla Cargol, i **La educación estética-literaria,** de A. Michavila. «El Magisterio Gerundense», 1-X-1925.
Girona, de Carles Rahola. «El Autonomista», 16-XII-1925.
Tossa, d'Ignasi Melé. «El Autonomista», 9-IX-1926.
Art popular i de la llar a Catalunya, de J. Pla Cargol. «El Autonomista», 25-IX-1926.
La Cerdanya, de Pau Vila. «El Autonomista», 14-III-1927.
L'amor al llibre i els grans amics del llibre, de Carles Rahola. «El Autonomista», 25-II-1928.
Geografía de España, de Leonardo Martín Echevarría. «El Autonomista», 13-IV-1928.
La plana de Vic, de Gonçal de Reparaz. «El Autonomista», 29-III-1929.
La ciutat de Girona i Els jueus a Catalunya, de Carles Rahola. «El Autonomista», 2-X-1929.
Les muntanyes de Prades, el Montsant i la serra de la Llena, de Josep Iglésies i Joaquim Santasusagna. «El Autonomista», 9-X-1929.
Federico Froebel, de Johannes Prüfer. «El Autonomista», 7-III-1930.
Física de la Psique, d'Antoni Oriol Anguera. «El Autonomista», 24-III-1931.
Les parròquies i comuns de Santa Eulàlia de Begudà i Sant Joan les Fonts, de Francesc Caula, i **Males del règimen en la primera ensenyanza,** de Juan Llarena. «El Autonomista», 26-III-1931.
Després del 6 d'octubre. Política d'esquerra a Catalunya, de J. de Camps i Arboix. «L'Autonomista», 15-VI-1935.

Per a l'estudi del Gironès, Santaló recorregué la comarca pam a pam, de vegades acompanyat per Cassià Costal. A la fotografia, un aspecte de la vall de Sant Daniel.